

Josip Raos
Filozofski fakultet
Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik
Ulica Franje Račkoga 1, BiH-71000 Sarajevo
raosjosip@net.hr

LIGATURE U PRIPKOVIĆEVOM EVANĐELJU

U radu se analiziraju ligature kojima obiluje *Pripkovićevo evanđelje*, crkvenoslavenski rukopis koji se čuva u Ruskoj nacionalnoj knjižnici u Petrogradu, u Giljferdingovoj zbirci. Rukopis je pisan crkvenom, knjiškom ćirilicom ustavnoga (i poluustavnoga) tipa krajem 14. ili početkom 15. stoljeća na još neutvrđenom bosansko-humskom području. Sadržava 73 spojenice (sa standardiziranim slovima ligaturnoga podrijetla), što je neusporedivo najveći broj među bosanskim crkvenoslavenskim rukopisima.

Uvod

Pripkovićevo evanđelje odabrano je za analizu u ovom radu ponajprije zbog enormnoga broja spojenica koji predstavlja apsolutni fenomen među nama poznatim crkvenoslavenskim rukopisima. Još je Lavrov uočio njegovu izobilje ligatura, pogotovu na nekim stranicama,¹ a H. Kuna da »ima neuobičajeno mnogo ligatura (naročito *jata sa r, l i n*), ali nije jasno iz kojih razloga: da li je to piščev manir ili potreba štednje prostora« (Kuna 2008:113.).

Cilj je ovoga rada dati pregled svih spojenica u analiziranom rukopisu, s uvidom u druge dostupne bosanske rukopise. Zbog preobilja skupljenog materijala i vremenskog i prostornog ograničenja neke će razine analize biti izostavljene: paleografija sastavnih slova u spojenicama i pravopis spojenica, osim najnužnijeg, zbog preplitanja elemenata analize. Daju se neki najzanimljiviji brojevni odnosi, apsolutni, relativni i pretpostavljeni.

¹ »Rukopis' izobiluet ligaturami, osobenno na nekotoryh listah«. Lavrov 1914:241.

Najviše nam je pomogla bogata knjiga Matea Žagara *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova* (Matica hrvatska, Zagreb 2007.) – prava teorija i enciklopedija srednjovjekovnoga pisanja, s poglavljima i o ligaturama, odakle smo preuzeli dosta termina.

Istraživano četveroevanđelje čuva se u Ruskoj nacionalnoj knjižnici (RNB) u Petrogradu, u Giljferdingovoj zbirci pod br. 6; ima 262 lista na pergameni, formata 19,5×13,5 cm, u jednom stupcu, s kratkim kolofonom pisara Tvrтка Pripkovića, *krstijanina* (sic!) i poznatim zapisom iz 16. stoljeća iza toga: *I Bog zna neka je to svinja bila*.

U dva smo navrata istraživali original rukopisa, a glavnina ispisa rađena je iz crno-bijelih preslika i mikrofilma, te iz nekoliko digitalnih snimaka u boji. Djelomični uvid u ostalih petnaestak bosanskih evanđelja vršili smo iz nekih kompletnih digitalnih snimaka u boji ili na samo nekoliko snimaka, kao i iz literature.

Rukopis je pisan crkvenom, knjiškom ćirilicom ustavnoga (i poluustavnoga) tipa² krajem 14. ili početkom 15. stoljeća na još neutvrđenom bosansko-humskom području.

Tekst je, prema manje-više općem mišljenju iz literature i prema našoj analizi, vjerojatno pisala jedna ruka,³ osim 2-3 stranice s nekoliko redaka drukčijega rukopisa, gdje se mora govoriti o još dvije ruke, tj. o svojevrsnom skriptoriju ili barem nekoj zajednici **iskusnih** pisara. U nedoumici su i pisci *Svodnog kataloga*, koji kažu: »Bosnijskij ustav neskol'kih (?) počerkov«.⁴ Na kraju, i sâm se pisar potpisao u kolofonu kao autor rukopisa! Ovo nije nevažno jer su ligature svojom prisutnošću i variranjem svoje morfologije važan pokazatelj u prepoznavanju nove ruke.⁵ Tek će kompletna paleografska analiza u posebnom radu utvrditi konačan broj pisara; zasad je poželjan određen oprez, a inventar je ligatura svakako isti. Ono što nije nevažno za predloženu temu jest činjenica da se (naj)veći dio teksta piše uglavnom razdvojeno, u *združenicama* (Žagarov termin)⁶, što bi moglo imati veze i s novoštokavskim idiolektom pisarevim i naglasnim cjelinama (vrlo se često podudaraju); dakle: nije samo *prozračeno* pismo⁷,

---

² Ne služim se terminom *bosančica* ili *bosanica* za crkveno (polu)ustavno pismo, koji smatram djelomice isforsiranim i mitologiziranim, pa i politiziranim.

³ Kuna 2008:133: »najvjerojatnije« jedna ruka.

⁴ Svodnjy katalog 2002:440.

⁵ Usp. M. Žagar o von Arnimovim stavovima o ovom problemu, Žagar 2007:420, 540 i Luntov komentar.

⁶ Isto: 273 i 341 (nap. 432).

⁷ Isto: 340/1.

a u tekstu prema kraju kodeksa, gdje je pergamena izrazito grublja, piše se manje-više *in continuo*, grubljim i krupijim slovima, s manje spojenica.

Nađeno je preko 60 aktualnih spojenica, ako izuzmemo standardizirane grafeme ligaturnog i digranskoga podrijetla, kao što su **IO**, **III**, **Ÿ** / **Ź** eventualno **w**, dok **IA** i **IE** gube karakter standardiziranih i postaju, kao u svim bosansko-humskim tekstovima rijetki i zamijenjeni slovima **Ŧ** i **E**, a **HI** postaje spojenicom kao *svezica* **HI**.⁸ Za potrebe analize uvodimo Ščepkinov termin *jarbolskog* tvorbenog modela spojenica sa zajedničkom okomitom ili iskošenom crtom, jer je najčešći u ovom rukopisu, ali i Žagarov termin *slivenica*, jer su sve jarbolske spojenice i slivenice.⁹ Obavljen je kompletan ispis, osim kod najbrojnijih, po alfabetnom redu prvih slova, a sve su smještene u tablice: u 2. koloni dan je samo jedan izvorni oblik spojenice, i u 5. važnije inačice spojenica, a od riječi i združnica mogle su stati samo dvije grafički pročišćene, najzanimljivije ili najkraće, jer se još bilježi i broj stranice i broj retka (kao i u čitavom radu), a u komentarima tablice navođeni su, selektivno, najvažniji dopunski primjeri. Pored osnovne latinične transliteracije u trećoj je koloni, prema potrebi, dana i fonematska, pa i fonetska transkripcija.

---

⁸ Termin M. Žagara, isto, 405, nap. 518.

⁹ Ščepkin 1967:42–43, § 25; v. i Žagar 2007: 415–416. i o slivenicama: 405, nap. 518.

Red. br.	Lig. iz Prip.	Spoj slovâ	Broj pr.	Inačice spojenicâ, primjer(i)/ kontekst(i), komentar, folija i redak
21.	Ѣ	vě	4	Ѣ ; Ѣ : ВЪСЛАѢ 101v-4; ПРѢѢ 31v-2
22.	Ѣ	dě	328	Ѣ ; Ѣ Ѣ Ѣ : ПОСѢѢ 36v-14...
23.	ЕІ	ei/ej	1	НЪАГН - АШЕІ (-še i) 138-15/16
23a	(ЕІ)	/i/	12	ѸТЕІТН 93-15; С ЕІМЕ 150v-4...
24.	ІВ	iv	19	ЖВОТІВ 51-13; ІВСѢДЕ 54-8...
25.	ІЕ	ie [ije]	7	П - ОСТАКІЕ [-i je] 103v-12...
25a	І!	-//-	1	КННГО - ІЕ 61v-14
26.	ІК	ik	6	ЕУІКЪ ІЕУІКЪ 63v-6...
27.	ІЛ	il	5	ІЛ 61-19; І ІЦЕІТН 61v-7
28.	ІМ	im	120	ІМ 35v-20; ІМЪ 53-7; ІМЕ 63-18...
29.	ІМЪ	imъ	47	ІМЪ ЖЕ 52v-19; ІМЪ 51v-19...
30.	ІМѢ	imě	8	ІМѢ 35v-20; 35v-5...
30a	ІМѢ!	iimě !	1	ІМѢННЕ 35v-5 (nenamjerno?)
31.	ІН	in	92	ЕД ІН 43v-20; ІНОУѢ 58-5...
32.	ІР	ir	61	ПРІРѢТН 53-18; ІРАѢ 23v-4...
33.	ІР	ir	1	ІРѢ (= i reče) 197-16
34.	ІС	is	1	ІСЕ (= i se) 155v-1
35.	ІШ	iš	27	СТВОРИШЕ 56v-19...
36. SU-	ІѢ	išt	7	ІѢ 31-14; ІѢѢѢѢ 57-9...

Br. 25. **Ѣ** [ije]: Složena je slika stanja ove spojenice i njoj bliske **Ѥ** (sa zaokrugljenim **Ѧ**), tj. slika fonološke vrijednosti i gramatičko-kategorijalnog statusa oblika — zbog ikavizacije, analogijâ i miješanja arhaičnih i nestegnutih oblika s novima, pogotovu u participima i komparativima, što bi trebalo komentirati u pravopisu, fonologiji i morfologiji. Od 20 primjera ove ligature, u kojoj i vizualno i u smislu tvorbenog duktusa **Н** ima prvenstvo, jer se ono prepravlja dodavanjem elemenata slova **е**: **Ѣ** sa 2 crtice različite visine, u **ѢМѢ** 23v-11 (slično jedinoj ovakvoj inicijalnoj spojenici u *Hvalovom zborniku*: **Ѣ** u **ѢДННА** 66b). I Lavrov primjećuje to **Ѣ** »posebnog oblika«, a Speranski ga nalazi i u *Manojlovom*, kao i *Gigorovičevom dvolistu* iz Moskve: »**Ѣ** pohožee na peredelku iz **Н**«. ¹⁵ Osam ih je s jasnom vrijednošću **ije**: **ѢАЦАѢ** 70-17; **ѢНОГѢ** 63v-16; N. mn. **КНИГОУѢНФѢСѢ** 61v-6... Neki su primjeri s vjerojatnom vrijednosti /e/: **ЖѢ** (že) 10v-19; **РОДНТѢАНѢ** 114-20, a neki s više mogućih čitanja: **СТКОѢ** - **НШѢ** 52-7 (miješanje ptc. pret. akt. I. i 3. l. mn. aor.)...

Br. 28. **НМ** : Od 120 primjera 31 se odnosi na oblik zamjenice za 3. l. jd: **НМѢ** prema samo 6 do 7 primjera neligiranih: **НМѢ** 84-17... Nameće se neka vrsta pravila po kojem se javlja manje neligiranih slova u dijelovima teksta s »kritičnom masom« spojenica!

Br. 30: **НѢ** Svuda u osnovi *imě-*, osim u pr. **ЛНѢРНЕ** < **Л(ИЦЕ)МѢРИЕ** s ispuštenim slovima, gdje se javlja spojenica s irealnim fonemskim slijedom (v. komentar za br. 17). Pod br. 30a vjerojatno je pisar pogriješno udvojio **Н** iako nema veznika u kontekstu — slučajna ligatura!

Br. 37: **Ѣ : СКАРН - ОТЛАЊННѢ** 116v-11. Jedini slučaj ove neobične vokalske spojenice koje nije moglo biti ni u (naj)ranijim rukopisima mogao je nastati pisarevom kompilacijom ikavskog oblika **-ТѢНИНѢ**, kako stoji u *Divoševu*, *Nicoljskom* i *Kopitarevu* evanđelju ¹⁶ i govorenog modela *Netrljanin*: *-tlininъ*, ali nije jasno otkud *-ib -*; ako nije omaška, moguće je od *-ia-* : **-ТИАНИНѢ** (bez jotacije).

Br. 38: **Ѣ̇**. Spojenica **Ѣ̇**, po Miklasu, nalazila se u skupini od najviše 8 »standardiziranih grafema ligaturnoga podrijetla« u lokalnim redakcijama »postklasične faze« stcsl. jezika (927. — 1099.) (usp. i komentar V. Savića o »prejotovanom jatu«, također ne o Tvrtkovom obliku s križićem). ¹⁷ Svih je 6 primjera na kraju riječi: **Ѣ̇ЦѢТѢ̇** 33-9; **Ѣ̇АНѢ̇** 125...

¹⁵ *Zbornik Hvala* 1986 (fototip) 66b; Lavrov 1914:237; Speranskij 1906:8.

¹⁶ *Zbornik Hvala* 1986:188 (Mt 4,10).

¹⁷ Žagar 2007:414, nap. 530; Savić 2008:151 — 152.

tarevo evanđelje (dig. snimke): **ⲛⲁⲓⲛⲏ** 105v-a. Možda to, ipak, i nisu iznimni slučajevi, zbog čestog nadmetanja slova G!

Br. 52: **ⲛⲛ** (nn). Udvajanje je posljedica staroga gubljenja slaboga jera pa ni spojenica nije najnovija.

Br. 53: **ⲛ** U primjeru **ⲛⲉⲩⲏⲕⲓ** [na...] 63v-6 impliciran je (realan) slijed drugih fonema, a ne prikazanih, zbog miješanja *jera* i vokala *a*, analogno slučajevima s posljedicama miješanja *jerija*, *jata* i vokala *i*. I takvi bi se slučajevi mogli izdvojiti, s dodanim fonološkim kriterijem.

Br. 54: **ⲛ̄** Nije slučajno križić fiksiran na drugom stupiću, kao i kod **ⲛ̄** i **ⲛ̄**.

Br. 55: **ⲛ̄** Nejasno je zašto nema više primjera ovako prirodne spojenice za vrlo čest fonemski slijed.

Br. 57: **ⲛ̄** Za Đorđića je to »prva prava ligatura«¹⁹, koja može imati i nadmetnuti križić; u ovom se rukopisu najčeće javlja jarbol, zajednički ili ne, s lijeve ili desne strane omčice/petlje za ρ. S 552 primjera najbrojnija je poslije, **ⲛ̄**, **ⲛ̄**, **ⲛ̄**. Na str. 252. ima 9 ovih spojenica! Česta je s drugom istoga tipa: **ⲛ̄**, **ⲛ̄**: 6 x **ⲛ̄** : 6 x **ⲛ̄**, jednom i s obje: **ⲛ̄** 41-16.

Br. 58: **ⲛ̄**. Spojenica je grčkoga podrijetla, pisaru i nije poznata pa dopisuje ρ!²⁰

Br. 59: **ⲛ̄** (=tē). Ovo je jedini *primjer* ovoga maštovitog, lepršavoga spoja!

Br. 60. **ⲛ̄** Očekivao bi se mnogo veći broj primjerâ spoja ovih vrlo kompatibilnih slova, barem koliko i za *iš*, a samo se jednom javlja!

Br. 64: **ⲛ̄** Prvi je primjer na 52v-10, a drugi na 60-20; neočekivano je vrlo malo primjera.

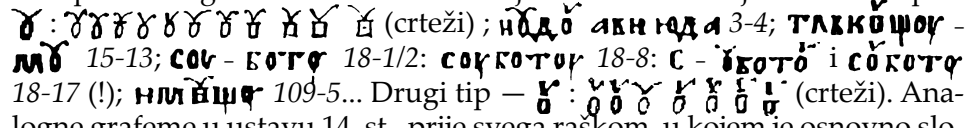
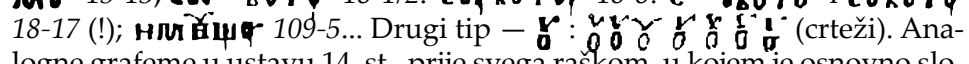
Br. 65. **ⲛ̄** ; **ⲛ̄** Velika je varijativnost ove stare spojenice, koja ima dva osnovna tipa: spojeni i nespojeni nadmetnuti dio, ali ima razlika i u svakome tipu; bitna je razlikovna crta prema raškim rukopisima što osnovni dio (slovo *o*) ne može biti reduciran (**ⲛ̄**), a vrh nije oštar, nego je zaravnjen, kao i kod ρ²¹, pogotovu u neligiranom tipu. Prvi tip s nadmetnutom stiliziranom ižicom, »ptičicom«, kako je zove I. Grickat²², često sa simetričnim kracima i vodoravnom crticom na spoju sa zaobljenim ili potkovičastim *o*, i rjeđe s potpuno kvadratičnim *o*, rijetko i s točkom u sredini (»očno *o*«) ili s vodoravnom crticom u sredini (ako se ne radi o preprav-

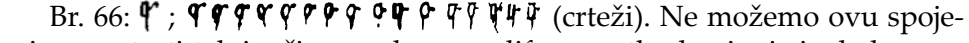
¹⁹ Đorđić 1971:187.

²⁰ Isto: 187.

²¹ Isto: 138.

²² Grickat 1961–1962: 248.

kama). Ponekad se doima kao jednopotezno; u drugoj je polovici rukopisa sve učestalije. Od tisuća primjera dajemo samo one najzanimljivije, u kontekstu, s ostalim spojenicama za /u/, kao i s digramom *ou*, koje je općenito »znak starine«²³ 248; M. Pavlović je smatra značajkom mlađih (bosanskih) rukopisa te stoga važnom za određivanje odnosa među njima.²⁴ Prvi tip — (crteži); *нѡдѡ авнѡда* 3-4; *тлѡкѡшорѡ* - *мѡ* 15-13; *сѡу* - *бѡгѡ* 18-1/2; *сѡукоѡтѡу* 18-8; *сѡ* - *ѡкоѡѡ* i *сѡкоѡѡ* 18-17 (!); *нлѡѡшѡ* 109-5... Drugi tip — (crteži). Analogne grafeme u ustavu 14. st., prije svega raškom, u kojem je osnovno slovo *o* smanjeno do polovice retka Đorđić zove »nepotpunim ligaturama«²⁵, a na drugom mjestu (str. 138) govori kako u bosanskim tekstovima nema *digrama* (naše isticanje) sa smanjenim slovom *o*! Ovo je neligirana, još preciznije: razligirana spojenica, u kojoj gornji dio s debljim i okomitijim krakom/krilcem — lebdi; ima ih i sa simetričnom »ptičicom« (Đorđić napominje da je od polovice 15. st. sve češći kraci iste dužine u ustavu 15. st.²⁶ I. Grickat odvajanje gornjeg dijela i u bosanskim rukopisima smatra raškom tradicijom.²⁷; u Sofijskom evanđelju obično nije sastavljeno.²⁸ Primjeri: *нлѡѡшѡ ѡмѡ сѡѡѡ ѡѡкѡ* 86-9/10; *сѡуѡмѡсѡѡнѡтѡсѡѡнѡтѡ* 14v 12; *нлѡѡшѡ ѡмѡ сѡѡѡ ѡѡкѡ* 142v-19... Vertikalna ligatura za /u/, /ju/ i /u/ sa spojenom natpisanom kvačicom ili ne, konstanta je za sve ove rukopise, a u Vrutočkom je, izgleda, i jedina, pa se tu može smatrati standardnim slovom!

Br. 66: (crteži). Ne možemo ovu spojenicu smatrati tek inačicom odnosno glifom prethodne jer je izgled posve različit (potpisani i natpisani elementi), a nastala je vodoravnim spajanjem (horizontalna spojenica), a ne okomitim; za razliku od prethodna dva tipa koja su nastala stilizacijama stare, grčke ligature ovo je, najvjerojatnije, bosansko-humska inovacija prirodnoga vodoravnog pomjeranja slova: od dodirivanja do potpunog preklapanja. Tanki se repić spušta s desne strane slova *o* okomito ili blago ulijevo, nekad čak udesno, često s ukrasnom vodoravnom crticom ispod donje crte retka, a kod jačeg ili potpunog preklapanja (osobito od 20. do 30. folije, gdje pisar maksimalno ekonomizira s duktusom i postiže potpunu stilizaciju) spušta se od sredine slova *o*; ono

²³ Isto: 248.

²⁴ Pavlović 1937:243.

²⁵ Đorđić 1971:105. i 138.

²⁶ Isto: 112.

²⁷ 65 Grickat 1961—1962: 248.

²⁸ Gošić 1981:235.

ima privjesak /kukicu, koja se sve više spušta prema sredini retka kako se ide prema kraju rukopisa.

Ova je spojenica bitna značajka bosanskih rukopisa, a raški je rukopisi nemaju.²⁹ **НАНѠ ρϕΚΟϕ** 21-6; **БѠДѠ** 21-13; **ѠκϕДѠϕГѠ** 33v-19; **ΕΛΛѠ ΓΛѠϕΨѠ** 44-1; **ТѠсѠ;ѠѠ ρѠ-κѠѠ** 86-7; **ДѠ** : **ѠѠѠѠ** 37-8: jedini slučaj **nadmetanja**, na kraju retka!

Najveći broj primjera relativizira svaki pokušaj uspostave nekog pravila, i kad smo mu možda na tragu. Analizirajući Divoševo evanđelje I. Grickat zaključuje da »upotreba ѠѠ i Ѡ nije razgraničena ni u Div ni drugde (tj. u bosanskim evanđeljima — J. R.) i daje primjere »indiferentnosti upotrebe«; i Speranski govori o »bezrazličnosti upotrebljenja« istih slova u *Manojlovu evanđelju* i *Grigorovičevu*: (Rumjanc. Muz. № 1693), a o *Daničićevo evanđelju*, kao i o bosanskim općenito, kaže da je okomita spojenica za /u/ normalna, a digram otklon od (nove) norme.³⁰ Ispis iz prvih 46 listova našeg rukopisa pokazuje sljedeće: vodoravna spojenica 796 primjera, okomita 408, a digram 101, što čini odnos 8:4:1; apsolutno prevladuje horizontalna od 35v do 46, a na 38v odnos je 23:1:0!! Do kraja rukopisa približno se zadržava prvi odnos.

Sva tri znaka za /u/ ima samo nekoliko bosanskih rukopisa, a Pripković, kao i dosta drugih bosanskih rukopisa nema norme za njih.

Br. 67: **ѠѠ** = **ѠѠ** + **ѠѠ**. Jedini primjer ligiranih ligatura za /u/; možda je vodoravna brisana zbog »tautografije«.

Br. 68: **Н**. Digram *jeri* prerasta u spojenicu — svezicu spajanjem *jera* sa slovom *iže*, te pripada novim ligaturama.³¹ Spojnica ide, u pravilu, sredinom retka, kao i kod **H**. Nema nespojenog: **нї**, s ovim desetičnim **и** kao u Hvala i u Nikoljskom evanđelju i Pantelejmonovu apostolu.³² Na uzorku teksta od 62 folije nalazi se ovo *jeri* u 50 primjera, na etimološkom mjestu ili ne, prema 288 primjera sa zamjenom u **H**, što čini odnos 5,5:1 jer odavno, od kraja 12. st., ono ima samo pravopisnu vrijednost: miješanje sa starijim /i/, ikavskim *i* i *i* od slova *jat* na mjestu *ja* i 'a. U *monoleksičkoj kratici*³³ **нї** nikad ne dolazi **H**.

Br. 69: **Ю**. Bez obzira na nastanak, a oblički, ovo davno standardizirano (pre)jotirano slovo (svezica) za /ju/ i /'u/ odavno nije aktualna spojenica pa

²⁹ Đorđić 1971:136.

³⁰ Grickat 1961/62: 248; *Mostarskoe...ev.*, 1906:7; Speranskij 1893:39.

³¹ Žagar 2007:417.

³² Lavrov 1914:246.

³³ V. definiciju u: Žagar 2007: 323; grafička je izdvojenost pojačana dvjema bočnim točkicama.

više pripada pravopisu, ali zbog poprilično očite zamjenjivosti s ligaturama i digramom za /u/ komentiramo je. Poticajna je ideja N. Rodića i G. Jovanović da je nepravilna upotreba **Ю** u Miroslavljevom evanđelju vjerojatno došla iz ranijih predložaka u kojima je **Ж** imalo vrijednost i /u/ i /ju/ pa je zamjenom jusova došlo do poremećaja odnosa **ОУ** i **Ю**.³⁴ A humsko-bosanske su veze nedvojbene! I naš rukopis ima relativno dosta uporabe **Ю** iza neutralnih/nepalatalnih suglasnika, kao i iza palatalnih, ali ima i ovih slučajeva: **СГ** — **НТАНЮ** 137-17; **НРОЖ** (G dv.: **Ю**) 195v-3; **КВЄЎ** 216-16... Do 145. folije nađeno je 56 slučajeva iza neutralnih suglasnika, čak velara, i 16 iza palatalnih **Ч, Ж, Ш, Ц**; iza starih jotiranih **ѣ, љ, њ** i rezultata 3. palatalizacije ne navodimo primjere, a gdje bosanski tekstovi vrlo često imaju nejotirana slova: **ѢУДОКАѢ** **ЛѢЖЮ** 6-20; **УДЕТК** 12-7; **РОЦН** 95-4; **ТАШЮ** 118-21; **КРАДЕТК** 17v-15; **САЮГА** 53-10; **НОГЮКНТН** 24v-9; **РЦКЮ** 86-19.

Br. 70: **IA** **Ѣ** **ѢШЕ** **ИИИКЕНТН** 231-17; **КѢНѢѢ** **Ѣ** (!) 251-17, dat. jd.: ***КЛИѢФѢ**; ovo bi mogao biti bugarizam s općim padežom i mogućom alternacijom jata s **IA**, jer u bosanskim rukopisima jat alternira sa **И** i **И**. U primjeru **КАНАПА** 251-18 ostavljen je izvorni grčki izgovor *iote* kao [i] pa nema jotiranoga **Ѣ**. I samo 4 slučaja ove spojenice potvrđuje vrlo rijetko javljanje, ne i potpuni izostanak.

Br. 71: **IE** = [je] i [e]. Za razliku od spojenice br. 25, u kojoj prevladava nezaobljeno i stilizirano slovo **Є**, u ovoj se javlja zaobljeno, kao i samostalno slovo, što je važna crta bosanskih tekstova³⁵ Češća je od **IA**. Primjeri: **ИМѢIE** 16v-16; **IE ЖЕ** 105-8; **ИЕIE** 124-6; **ЛЮЄIE** 226v-15; **ИСЖЕ** (nedovršena, v. 25a) 106v-15... **ИРІЕМЛЕТ** 103v-15: nerealizirana spojenica, pisano s ovdje rijetkim desetičnim **и**, a u sljedeća dva retka s osmičnim. Monoleksička kratica **ѣ** (*estv*) nikad ne dolazi sa spojenicom kao kod Hvala **ѣ**, gdje se uglavnom tako javlja.³⁶ Od 12 primjera u 2-3 slučaja spojenica je praktično prepravljena od **И** (v. pr. u tablici i pod br. 25).

Br. 72: **ѢИ** = **Ѣ** + **И**. Ovo je jedini primjer ove neobične »spojenice« monofonške vrijednosti, ali kod trećega pisara, dobivene vjerojatnim prepravljajem *jata* u *jeri*.

Br. 73: **ѡ/ѡ**. Crteži: **ѡ ѡ ѡ ѡ ѡ ѡ ѡ**. Može imati nižu i visoku sredinu, bez zaobljavanja bočnih vrhova, što je crta bosanskih rukopisa (nemaju **ѡ**),³⁷ U tablicu je unesena i slovna kombinacija *ot/ot-* u prijedlogu ili prefiksu jer njezin status i njezino imenovanje nije dovršeno ni precizirano; zovu

³⁴ Rodić—Jovanović 1986:6.

³⁵ Đorđić 1971:138.

³⁶ Kuna 2008:15.

³⁷ Đorđić 1971:138.

je: *kombinacijom* (M. Žagar o Miklasovoj klasifikaciji ligatura), *ligaturom* H. Kuna i Đorđić, po kojem se ona sasvim izuzetno pisala i kao prava ligatura $\bar{\omega}$, str. 187), *digramom*, ali i *kraticom*, *pravim slovom*...³⁸ Zašto $\bar{\omega}$ zovu i ligaturom? Kao vrlo stara kombinacija, grčka (za $\tau\omega$), imala je sve pretpostavke da se i prije 13. st., prije utjecaja bizantskog *veza* na južnoslavenske inačice ćirilice spoji u pravu spojenicu, ali nije jasno što taj potencijal ligiranja nije iskorišten, što je sve ostalo in *latentia et potentia* iako ima idealnu okomitu kompatibilnost slova, koja naprosto teže »sljubljuvanju«. Vrlo rijetki slučajevi toga ligiranja ne opovrgavaju naprijed rečeno. I nespojenu, preciznije: razligiranu spojenicu $\bar{\psi}$ (< $\delta < \sigma\psi$) zovemo ligaturom. $\bar{\omega}$ bismo mogli zvati digrafom samo u slučajevima fonološke vrijednosti /o/, a kad ima vrijednosti /ot/, /ot t-/, /ota/ (v. tablicu: ot-Avrama), /ot ta/: $\bar{\omega}\bar{\lambda}\bar{\lambda}\bar{\rho}\bar{\eta}$ (= ot-Tamari), /ot o/: $\bar{\delta}\bar{\rho}\bar{o}\bar{i}\bar{\omega}$ - $\bar{\kappa}\bar{o}\bar{\rho}$ (ubo ot o-boju) 56-3; /od/ i, eventualno, /otə/ u »crkvenom«, knjiškom čitanju, onda termin ne bi odgovarao. $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 8: zbog visokog inicijala (ne visi) nema $\bar{\omega}$. Pet je naslovnih spojenica: samo jedna je s visokom sredinom: $\bar{\omega}\bar{\lambda}\bar{\lambda}\bar{\rho}\bar{\eta}$ 124v; $\bar{\omega}\bar{\lambda}\bar{\psi}\bar{\kappa}\bar{\eta}$ 198; $\bar{\omega}\bar{\lambda}\bar{\rho}\bar{\kappa}\bar{\eta}$ 198; $\bar{\omega}\bar{\lambda}\bar{\eta}\bar{\rho}$ 261 (5. oštećeno). **Inicijali** (ima ih 7): $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 38; $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\rho}\bar{\psi}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 39v...

* * *

Inicijali za /U/: $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 33v; $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 191 i 16; $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 133v i 3; $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 198. **Naslov na 198:** $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}\bar{\rho}\bar{\eta}\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$: ŠTE $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ (261); NIE $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ i U: $\bar{\psi}$ pisani crveno, kao i $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$: 79v. $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ i $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ (AG) 261; **Inicijali (crveni):** JA: $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 115; JE : $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 92v; JU: $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 54v; $\bar{\psi}\bar{\delta}\bar{\tau}\bar{o}\bar{\lambda}\bar{\kappa}$ 74-19.

Opći osvrt

Već je spomenut prvi osnovni dojam: u tipičnom bosanskom rukopisu nalazi se netipično vrlo velik broj spojenica, od pojedinačnih (njih 22), čak i slučajnih, do nekoliko tisuća, ali različito zastupljenih u različitim dijelovima teksta (neujednačena »zasićenost«). Dosta stranâ ovog rukopisa ima po više desetaka ligatura, a neke samo 2–3 ili ni jednu aktualnu, dok 61v ima 62 (!) s 20 različitih i samo 2 na kraju retka! Važna je i velika varijativnost spojenicâ, kao i slovâ općenito. Svemu ovome razlozi mogu biti različiti: razni predlošci, veće stanke u prepisivanju, utjecaji srpske, makedonske, pa i bugarske ćirilice — prije nego glagoljice, jer u rukopisu nema izravnih utjecaja glagoljskog pisma, čije su spojenice i grafijski i tvorbeno potpuno drukčije; posebno može biti važan, iako neizravno, utjecaj epigrafije, do-

³⁸ Žagar 2007: 415; Kuna 2008:125; Đorđić 1971:187; Jurić-Kappel 2005:170; Savić 2007:155.

maće i susjednih, osobito ktitorske, s tipičnim *vezom* kao »pletenijem slovâ« (analogno *pleteniju sloves* u psaltirskom stilu); može se govoriti i o grafijskoj i ortografijskoj dekadenciji u 15. stoljeću, ali, svakako, i o jakoj ludističkoj pisarevoj maniri. Koliko je tolikā tekstovna sublimacija rezultat štednje, toliko bi mogla biti i spontana težnja rješavanja vizualnog problema i fenomena nazvanog danas (*para*)fovealno vidno polje³⁹, što podrazumijeva veliku tradiciju i rutinu pisanja, ali i čitanja, jer je rukopis namijenjen vrlo iskusnom čitatelju; ako nije olakšica u čitanju, onda je — egzibicija i igra.

Zbog prostornih smo ograničenja odustali od obuhvatnije i podrobnije tvorbene tipologije spojenica. U posebnom radu o ligaturama u bosanskim rukopisima to bi bilo primjerenije i lakše.

Po kriteriju broja primjera: 22×1 pr.; 4×2; 2×3; 5×4; ukupno: 33 primjera spojenica koje se javljaju do pet puta u rukopisu, što čini oko 50% ukupnog broja različitih ligatura.

Prema kriteriju broja slova najveća je, i jedina, četveročlana spojenica *minъ* u *aminъ* (br. 42).

Najčešći je model *konsonant+vokal CV-15*, zatim *VC-13*, *VV-5* (uglavnom specifični slučajevi); *CC-8+/št/* (također specifični slučajevi kombinacije ligiranja i nadmetnutih slova, primjeri 44, 47, 51); *VCV-9*. Zbog alternacija u bosansko-humskim tekstovima, vokalskih: *v* i *a*; *jata*, *jerija* i *i*, ali i konsonantskih: *n* i *ń*; *l* i *ľ* nije moguće jednoznačno čitati primjere.

U tvorbenom je smislu ogromna prevaga (60-ak) *jarbolskog* modela tvorbe; samo nekoliko nije: spojenice za */u/*, vertikalna (spojena i »odspojena«) i horizontalna, te za *tr*, *tě* i *wt*, kao i *svezice* **IA**, **IG**, **IO**, **HI** i možda **EI**. Zanimljive su vertikalne ligature — prave: vertikalna **ѣ** i nepotpuna **ѣ̣**; **ѣ̣**; **ѣ̣**; **ѣ̣**, i djelomično vertikalne, s redukcijom ili stilizacijom jednog dijela slova: **ѣ̣**, **ѣ̣**, **ѣ̣**, **ѣ̣**, **ѣ̣**, **ѣ̣**, **ѣ̣**, s nadmetnutim križićima (od *jata*) kod većine ovih spojenica, u pismenosti (i njezinoj crkvi), za koje neki nekritički tvrde kako zazire od križa.

Spojenica u ovom rukopisu može stajati na svakom mjestu u retku: kao crveni ili crni inicijal, veći ili manji, u naslovu ili na kraju evanđelja (*uputnim* dijelovima teksta), apsolutnom početku i kraju, kao i u sredini retka, u svim položajima riječi i združenicâ (naglasnih cjelina), vrlo često u »vanjskom« *sandhiju* (iz današnje gramatičke perspektive, što je današnji konstrukt), gdje su »klitike« bile združene s osnovnim dijelom združnice ne samo gubljenjem bjelinâ nego i ligiranjem (**АНЕМЪ** (*a na nemъ*) 57-6)! Inače, na kraju retka, za obilježavanje */u/* prevladavaju ligature: prema 350 spojenica samo je 6 digrama *ur*; tek u 20-ak slučajeva nije opravdan uštedni postupak. Od 15—

³⁹ Žagar 2007:305–307, s napomenama.

20 tisuća svih ligatura u rukopisu samo ih se 600 nalazi na kraju retka, što uopće ne govori o samo uštednoj ulozi ligiranja na kraju retka (ušteta truda, prostora i pergamene, vremena); mehaničko lomljenje riječi na kraju retka u bosanskim tekstovima nije bio dodatni motiv za tvorbu ligatura.⁴⁰

Zaključak

1) *Pripkovićevo evanđelje* ima 73 spojenice (sa standardiziranim slovima ligaturnoga podrijetla), što je neusporedivo najveći broj među bosanskim crkvenoslavenskim rukopisima. Svi drugi bosanski rukopisi imaju do 10-ak ligatura, uključujući standardizirane, osim *Kopitareva evanđelja*, koje na 50 pregledanih listova ima 15 različitih, *Čajničkoga*, s ukupno 18 (i s pet pisara) i *Giljferdingova apostola*, s 13 ligatura na pregledanih dostupnih 7–8 strana! Pored gore navedenih razloga još nemamo podataka o konkretnim utjecajima, osim izražene osobnosti pisara Tvrtka.

2) Velika je neujednačenost javljanja ligatura u rukopisu, i po broju i po dijelovima rukopisa.

3) Velika je varijativnost spojenica, kao i slova općenito, što je više značajka poluustavnoga tipa.

4) Prema broju sastavnih slova najveća je, i jedina, četveročlana spojenica.

5) Najčešći su modeli sa samoglasnicima: najviše sa *a* i *i*.

6) Distribucija je u retku neograničana; zanemariv je njihov broj na kraju retka (i zbog tipičnog lomljenja riječi u tom položaju, gdje štednja prostora nije toliko nužna), a česte su u vanjskom *sandhiju* združenicâ.

7) Ogromna je prevaga *jarbolskoga* modela tvorbe, samo je u desetak slučajeva drugačije.

8) Nema pravopisne, kao ni paleografske norme: u objema je izražena dekadencija.

9) Ima specifičnih kraćenja kombinacijom spojenica i nadmetnutih slova (*ligaturne kratice*).

Više će svjetla na sve ovo baciti naša buduća grafijska i ortografijska analiza ovoga rukopisa, u kontekstu rukopisa »Crkve bosanske«, kao i drugi radovi iz ove problematike, jer je dosad cjelovitija filološka obrada urađena samo na temelju 3–4 rukopisa.

---

⁴⁰ Grickat 1961–1962:244, 245.

Literatura

- Čerepnin, L. V. 1956. *Russkaja paleografija*. Moskovskij gosudarstvennyj istoriko-arhivnyj institut. Gosudarstvennoe izd. političeskoj literatury. Moskva.
- Đorđić, P. 1971. *Istorija srpske ćirilice. Paleografsko-filološki prilozi*. Beograd.
- Gošić, N. 1981.3. Bosansko rukopisno evanđelje Sofijske narodne biblioteke »Kiril i Metodij«. *Radovi LXX ANUBiH. Odjeljenje društvenih nauka* 21. Sarajevo. 231–241.
- Grickat, I. 1961/62. Divoševu jevanđelje. *Južnoslovenski filolog* XXV, 228–291.
- Jerković, V. 1975. *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju*. Matrica srpska : Novi Sad.
- Jurić-Kappel, J. 2005. Kopitarovo četveroevanđelje. *Drugi Hercigonjin zbornik*. Hrvatska sveučilišna naklada : Zagreb. 169–180.
- Kuna, H. 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Forum Bosnae : Sarajevo.
- Lavrov, P. A. 1914. Paleografičeskoe obozrěnie kirillovskago pi'sma. *Enciklpedija slavjanskoj filologii, 4.1*. Izdanie Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti Imp. akademii nauk. Petrograd.
- Mostarskoe Manojlovo bosnijskoe evangelie: Otryvki*. Prigotovil k izd. M[ichail] N[estorovič] Speranskij. Tip. Varšavskago učebnago Okrug. 1906.
- Nazor, A. 2005. Rukopisi Crkve bosanske. *Fenomen »krstjani« u srednjovjekovnoj Bosni i Humu — zbornik radova*. Institut za Istoriju u Sarajevu — Hrvatski institut za povijest Zagreb. Sarajevo—Zagreb. 539–562 (i ilustracije).
- Radosavljeva bosanska knjiga. Zbornik krstjanina Radosava*. Priredila A. Nazor. Forum Bosnae 42/08. Sarajevo. 2008.
- Pavlović, M. 1937. Beličevi odlomci bosanskog jevanđelja. *Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava u čast A. Beliću o 40-godišnjici njegova naučnog rada posvećuju njegovi...* Beograd. 239–248.
- Raos, Josip. 1987. Grigorovič-Giljferdingovi odlomci. *Književni jezik* 16/3–4. Sarajevo. 215–223.
- Rodić, N. — Jovanović, G. 1986. *Miroslavljevo jevanđelje — kritičko izdanje*. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, I odeljenje — knjiga XXXIII. SANU/ Institut za sh. jezik : Beograd.
- Savić, V. 2007. Sadržaj stare ćirilice i njeno prenošenje u štamparski i elektronski slog. *Standardizacija*, 147–178.
- Speranskij, M. N. 1898. Zamětki o rukopisjah bělgradskih i Sofijskoj bibliotek. *Izvěstija Istoriko-filologičeskogo instituta knjazja Bezborodko v Nežine*, t. XVI. Moskva. 42–73.

- Standardizacija staroslovenskog ćiriličkog pisma i njegova registracija u Unikodu. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog od 15. do 17. oktobra 2007. godine, SANU, Naučni skupovi, knj. CXXV, Odeljenje jezika i književnosti, knjiga 20, Beograd, 2009., 243. Među otvorenim pitanjima na ovoj konferenciji ostao je i problem ligatura, njihov broj u Unikodu (kao i imenovanje slova, t. 3), t. 2, str. 227–228.*
- Ščepkin, V. N. 1967. *Russkaja paleografija*. Akademija nauk SSSR. Otdelenie literatury i jazyka. Komisija po istorii filologičeskikh nauk. Izd. »Nauka« : Moskva.
- Zbornik Hvala krstjanina. Transkripcija i komentar*. Red. H. Kuna. Svjetlost—ANUBiH. Sarajevo. 1986.
- Svodnyj katalog slavjano-russkih rukopisnyh knjig, hranjaščihsja v Rossii, stranah SNG i Baltii, XIV vek, vypusk1*. Izd. »Indrik«. Moskva. 2002.
- Žagar, Mateo. MMVII. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Matica hrvatska : Zagreb.

Die Ligaturen im Evangelium von Pripković

Zusammenfassung

Das Evangelium von Pripković hat 73 Ligaturen, mit standardisierten Buchstaben einer Ligatur-Herkunft, was die größte Anzahl von Ligaturen in den bosnischen kirchenslawischen Manuskripten ist. Alle anderen bosnischen Schriften haben bis zu ca. zehn Ligaturen. Im vorliegenden Artikel werden die Ligaturen im Evangelium von Pripković dargestellt und untersucht.

Ključne riječi: Pripkovićevo evanđelje, ligature

Key words: Gospel by Pripković, ligatures